

Melléknévi alaptagú szószerkezetek középmagyar kori szövegeinkben

A jelen tanulmány voltaképpen próbafejzetként készült „A magyar nyelv történeti nyelvtana” c. munkálatnak a középmagyar kor mondattanát tárgyaló részéhez. A próbafejzet előzményéhez l. S. HÁMORI ANTÓNIA, A melléknévi szerkezetek. In: BENKŐ LORÁND szerk., A magyar nyelv történeti nyelvtana I: 716—8, II/2: 426—53. A próbafejzet megírásával a középmagyar kori nyelvállapot részleges bemutatása mellett arra a kérdésre is feleletet kívántam kapni, hogy az a szemlélet helyes-e, általánosan érvényesíthető-e, illetve hogy azok a módszerek, amelyeket a korábbi nyelvtörténeti korok hasonló szószerkezeteinek a vizsgálatában követtem, megállják-e helyüket a későbbi (jelen esetben a középmagyar kori) szerkezetek bemutatására is. Fejezetem törzsanyaga a próbafejzetek írásához a XVI., XVII. és XVIII. sz. szövegeiből közösen kiválasztott

300 000 n terjedelmű szöveg volt, amely a teljes középmagyar kori nyelvi anyagnak 10%-a. Ezt a terjedelmet a munkaközösség később, de már fejezetem megírása után 600 000 n terjedelembre emelte fel. A rendelkezésemre álló csekély anyagot kiegészítettem az Erdélyi Szótörténeti Tár eddig megjelent köteteiből gyűjtött adatokkal. A közösen kiválasztott szövegekből példaként idézett adatok forrásaira l. DÖMÖTÖR ADRIENNE cikkét: A minőségjelzői mellékmondatok a középmagyar korban (MNy. 2000: 193—206).

Próbafejezetemben általában érvényesítettem a korábbi kötetekben megjelent dolgozataim szemléletét és elveit, a fejezetek beosztását. Az újabb szakirodalomból annyit vettem át, amennyit adataim igazoltak (vagy legalábbis adataimmal összeegyeztethetőnek találtam). Egyes kérdésekben — mint például a számnevek és a melléknevek összevonása és együttes tárgyalása — még további vizsgálatokat tartanék szükségesnek.

A fejezetben felhasznált szakirodalomra A magyar nyelv történeti nyelvtana megfelelő fejezeteiben megjelölt szakirodalmon kívül l.: S. HÁMORI ANTÓNIA, Melléknévi alaptagú szerkezetek egy domonkos kódexben. In: Szavak — nevek — szótárak: KISS GÁBOR — ZAICZ GÁBOR szerk. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. Bp., 1997. 133—40; KESZLER BORBÁLA, A mai magyar nyelv szófaji rendszere. In: Magyar grammatika. Bp., 2000. 67—76; KUGLER NÓRA, A partikula. In: Magyar grammatika. Bp., 2000. 275—81; LENGYEL KLÁRA, A melléknév. In: Magyar grammatika. Bp., 2000. 142—51; THIMÁR MÁRTA, A melléknévi csoport. In: RÁCZ ENDRE szerk., Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből. Bp., 1989. 139—80.

I. Az alaptagra vonatkozó kérdések

1. Állomány. — Az anyagunkban alaptagként előforduló melléknevek java része korábbról is adatolható, a szerkezettípus folyamatosságát biztosító szóalak. Az alaki szempontokat tekintve, a bővítés minden műfajban egyaránt kiterjed a képzőtlen és a képzővel ellátott (elhomályosult és világos képzésű) melléknevekre, ezek alapfokban álló és közép-, illetve felsőfokjellel ellátott alakjaira is: „Kinec halala ... *igen nehéz* volt” (Örd. 148); „*oly rút és gyűlölséges* volt az a völgy” (Pázm. 228); „*De jobb volna neki*” (Bök. 378). A melléknév származék-mivolta, valamint fokjellel való ellátottsága bizonyos esetekben — mint már azelőtt is — összefügg a vonzatossággal (l. ott). — A főnévi alapszavú, *-ú/-ű, -s* képzővel alakult melléknevek ekkor is jelzős szerkezetben fordulnak elő: „láta Hogy *igen io keduo* volna à *Király*” (HKr. 82b); „*kj valamenyire véres ßjnw*” (OrvK. 486). Feltűnő változást jelent viszont, hogy az ómagyar kor szövegeiben gyakori melléknévi alapszavú *-ságos/-séges* fokozó képzős melléknevek bővítése erősen megritkul, sőt egyes ilyen melléknevek, mint például az ómagyar kor szövegeiben gyakori *éléséges, szépséges, jóságos, szomorúságos, vigasságos* a próbafejezet anyagában nem is fordulnak elő. Mások, mint például a *hű* és a belőle alakult *hűséges* pedig más-más vonzattal járnak. — Jelentéstani vonatkozásban megfigyelhető, hogy a vallásos irodalom visszaszorulása és a világi jellegű írások terjedése a szerkezetekben alaptagként felhasznált szókészlet bizonyos mértékű cserélődését is eredményezte. A vallásos magatartásra vonatkozó melléknevek bővítése csökken, s jó néhány korábban szokásos melléknév (*szent, boldog, kegyes, áhítatos, ájtatos, jámbor* stb.) anyagunkban nem is jelentkezik szerkezetalkotó elemként. Egyes melléknevek (mint pl. az *alázatos, hű, engedelmes*) szerkezetei pedig nem az Istenhez, a szentekhez való viszonyra, hanem a világi felsőbbség (a fejedelem, a főurak, az előkelők) iránti magatartásra vonatkoznak. — A szövegek különleges vonása, hogy néhány esetben latin, ill. latinisított melléknév bővítésével is találkozunk: „igen *mentiris* [‘hazug, koholt’] ajándék lesz bizony az” (Act. 368); „Algebrát ... tanulni ... mint ... *felette speculativa* [‘elvont’] ... tudományt” (Bethl. 281), „egy tanács sem le-

hetne *securus* [‘biztonságos’] *soha is*” (uo. 550). Ez a jelenség bizonyos műfajokban a szerzők latinus műveltségével magyarázható.

A melléknévi névmási alaptag ennek a korszaknak a nyelvi anyagában is igen ritkán fordul elő: „Voltac *ollyac Szombatba* az ... polgaroc *kózzül*” (Örd. 180); „csak *ollyan* volnál te *ott*” (Act. 364).

2. J e l e n t é s . — A melléknév ebben a korban is minden jelentéssztyályában vesz fel bővítményeket. A fizikai vonatkozású, érzékszervekkel érzékelhető, külső megjelenésre, színre, ízre, életkorra stb. vonatkozó melléknevekre vö. pl.: „igen *bépen* fel ékefíte magát” (HKr. 83a); „vagyon a’ ... fájdalom, az ... *igen meleg vértől*” (PaxC. 2); „dicsekedvén, *mely finom*” (Ap. 326). Érzékszervekkel nem érzékelhető, elvont összefüggéseket, lelkiállapotot, magatartást, hasznosságot, szükségességet stb. jelölő melléknévi alaptagok: „*Elég* leszen *nékem*, ha ... szólhatok” (Eur. 413); „az ... *állapotokban vétkenek* magamat lenni nem érezem” (1696: RLev. 71); „igen *értelmes* ... ember vala” (Bethl. 548).

3. V o n z a t o s s á g . — A bővített melléknevek egy része vonzatos, így kötött (kötelező vagy fakultatív kötöttségű) bővítménye van. A vonzatoság — mint az előző korszak mellékneveinél is — általában másodlagos, s különböző (jelentéstani, etimológiai stb.) okokra vezethető vissza.

A) Az eredetileg konkrét, mérhető tulajdonságot jelölő, vagy általános jelentésű, fizikai vagy lelki állapotra utaló melléknevek esetében a vonzatoságot az elvont jelentés kialakulása magyarázza: „azt monda kakas Andras *kez* vagyok *Rea*” (1568: SzT. *kész* a.); „igen *jó* étek, főképpen a beteg *embernek*” (Szak. 363); „hogya *ennékem* ... ne legyen *szabad* búzáat vennem” (Bethl. 544).

B) Sok melléknév vonzatosága képzett voltából ered, s vonzatos alapszavára vezethető vissza. Az anyagunkban található vonzatos melléknevek alapszava lehet:

a) T á r g y a s i g e : „*tűrhető* [‘türelmes’] vagy *téteményidbe*” (Bal. 232); „*utálatos ő-előtte*, a ki megcsúfol egyebeket” (Pázm. 226).

b) K ö t ö t t h a t á r o z ó v a l j á r ó i g e : „*artalmas* az Embéry *termezetnek*” (OrvK. 603); „*Czaszarnak* mindenkor *engedetlenek*” (Örd. 179); „*tolvajokhoz illendo* dologh az mit cselekesztek” (1670: SzT. *illendő* a.); „a *czipellöshöz szokatlan* lévén ... megbotorkázám” (Bethl. 279).

c) Ö n á l l ó a n n e m é l ő , p a s s z í v v o n z a t o s i g e t ő ; ennek vonzatoságát a szócsalád más tagjai igazolják: „*ezekhez hasonlók* bizony nem találatnak” (Eur. 409); „*arra alkalmatlan* elzöközőkkel kívánnyák ... [zerettetni]” (Hit. 131—2).

d) A v o n z a t o s f ő n é v b ő l , i l l . m e l l é k n é v b ő l s z á r m a z ó m e l l é k n é v a l a p t a g k é n t r i t k a ; v ö . m é g i s : „Hegedews *Ianosnewalis haragos* volt” (1583: SzT. *haragos* a.); „*ételre* [‘evésre’] ... *szükséges* a nyelv” (Pázm. 218); „Legyen az Úr ... minden *dolgokban hűséges* dajkátok” (Bök. 381).

C) A középfokjeles melléknév vonzatos alaptagként különféle módokon viselkedik. Egyfelől, a középfokjel révén módosult jelentéséhez fűződő hasonlító, ill. mértékhatározói vonzata figyelhető meg: „*őnélánál erősb* vitéz nem volt” (Eur. 412); „nincsis *nagyob ennél*” (Gyöngy. 165); ill.: „de *mennél* [‘mennyivel’] *nagyobb*, hogy ... pokol kínnyára kell mennünk” (Pázm. 228). — Másfelől, középfokjeles alakjától függetlenül, vonzatos jelentése alapján is vehet fel vonzatos: „*Beszéddel* is ne légy mostan *keményb hozzám*” (Eur. 413); „semmi sem *kedvesebb ő nagyságának*” (1664: SzT. *kedves* a.).

4. M o n d a t t a n i s z e r e p . — A melléknév — mint korábban is — minden mondattani szerepében vesz fel bővítményeket. (Különböző mondatbeli szerepeiben való bővítése a kötött és szabad szerkezetekben eltér egymástól.) Állítmányi helyzetében: „az ördög *méltó* minden *gyalázatra*” (Pázm. 229); „ha a káposzta-lév *igen sós* lenne” (Szak.

392). Minőségjelzőként: „Jaj! ki visel *nagyobb* tüzet *én nálamnál*” (Gyöngy. 162). Határozóként (elsősorban mód- és állapothatározóként): „Az WR az *halalra keszen* tartotta magát” (Örd. 179); „azért fohászkodott *oly mélyen*” (Pázm. 219). Értelmező jelzőként: „Mentében négy asszony, *egymáshoz hasonlók*, előtte megállapék” (Eur. 406). Alkalmi főnévi értékben (alanyként és tárgyként) való bővítésére: „[ockal *nagjobbakat* rakoc *annal* á nyakadra” (Sztár. 36). — (Mivel a TNyt. számára ebből a szempontból nem végeztünk statisztikai vizsgálatokat, itt összehasonlításra nem nyílt mód, csupán a középmagyar kori állapot bemutatására volt lehetőség.)

A határozók megoszlása az alaptag mondattani helyzete szerint

Az alaptag mondattani helyzete	A határozók száma	%-érték
állítmány	547	56,34
jelző	242	24,92
értelmező	12	1,23
határozó	141	14,52
alany	21	2,16
tárgy	8	0,83
Összesen:	971	100,00%

5. Az alaptag halmazása. — A határozói bővítmény gyakran vonatkozik egyidejűleg több alaptagra. Ezek a halmazott alaptagok általában állítmányok vagy jelzők; egymással — többnyire kötőszóval is jelölt — kapcsolatos viszonyban állnak: „De *szerelem ellen azzal* is nem lehet *erős és győzedelmes*” (Eur. 407); „Iollehet *ebben* is az Pul[us *györs es gyakor*” (OrvK. 486); „*úgy ... szép és dicsőséges* állapot” (1707: RádLev. 2: 168). — Kivált a fokhatározót találjuk az ilyen halmazott alaptagok bővítményeként. Ezért gyakran nehéz is annak eldöntése, hogy a határozó egyetlen vagy több alaptaghoz tartozik-e: „*oly rút és gyűlölséges ... volt az a völgy*” (Pázm. 228); „*kóstold meg, hogyha elég ecetes és mézes*” (Szak. 390); „*Barcsai Mihály ... igen értelmes, acti-vus, derék ember* való” (Bethl. 548). A határozó hovatartozását olykor az alaptag megismétlésével teszik egyértelművé: „*se igen sűrű, se igen híg* ne légyen” (Szak. 330), „*hogy se igen sós, se igen sóatlan* ne maradjon” (uo. 335).

II. A határozói bővítmény

A középmagyar kor írsaiban a melléknév határozóinak csaknem valamennyi korábban is használt típusát megtaláljuk. A kötött és szabad szerkesztésmódú kapcsolatok megoszlása viszont némi változást mutat: a kötött határozók aránya a szabad szerkezetekhez képest erősen csökken. Ez a jelenség a különféle irodalmi műfajok megjelenésével, a szabadabb fogalmazással, a latin szerkesztésmódtól való eltávolodással, az írásnak az élőbeszédhez való közelítésével magyarázható. Az egyes határozószótagok, ill. névutók használatának egységesülése az egyes jelentésvizonyok kifejezését is egyszerűbbé, egyöntetűbbé tette. Másfelől, megfigyelhető az a törekvés is, hogy bizonyos jelentésvizonyokat (így a célt és rendeltetést jelölő, a tekintethatározói, valamint az okhatározói jelentésvizonyt) kétféleképpen, párhuzamos szerkesztésmóddal: kötött és szabad határozóval is kifejezzenek. Ennek a törekvésnek jelei már az ómagyar korban is megmutatkoznak, de szélesebb körű jelentkezését csak ebben a korban tapasztalhatjuk.

A kötött és szabad határozók megoszlása az összes szerkezet számán belül

Szerkeztípus	Szám	%-érték
Kötött határozós szerkezet	310	31,33
Szabad határozós szerkezet	661	68,77
összesen:	971	100,00%

1. A kötött határozók

I. A melléknév jelentéstípusa alapján alkotott kötött határozós szerkezetek

A) Összefüggést kifejező jelentésviszony. — Az ómagyar korhoz hasonlóan elvont kapcsolatokra utaló melléknevek szerkezeteiben jelentkezik. Minden műfajban előfordul. Az ide tartozó határozók kötelező kötöttségűek.

1. Anyagunkban az azonosságot, hasonlóságot, a valamivel való egyezést a *hasonló*, *hasonlatos*, *egyenlő* vonzatai fejezik ki. A határozó ragja a *hasonló*, *hasonlatos* mellett *-hoz/-hez/-höz*, az *egyenlő* mellett a *-val/-vel*: „négy asszony, egymáshoz hasonló, előtte megállapék” (Eur. 406); 1578: „az őrdögökhöz hasonló vlatatosok lesznek” (Örd. 211); „az ... Vr Földe egyenlő rész a ... Pálffy Mihálné ... Földével” (1765: SzT. *egyenlő* a.). — (Ezek mellett a melléknevek mellett a *-hoz/-hez/-höz* és a *-val/-vel* ragoknak az ómagyar korban gyakori keveredése a szűkített anyagban nem fordul elő.)

2. Az érintkezést a kölcsönösségre utaló *ismerős*, *ismeretes*, *ismeretlen*, az *elegy* 'kevert', a *határos*, *közös* szerkezeteiben találjuk. A vonzat ragja mindig a *-val/-vel*: „Vram ü klme ismeretes ... nem volt *Ndal*” (1589: TLev. 28); „egy tabla melyben vagon őszi fok hagyma, mogyoro *hagymával elegy*” (1692: SzT. *elegy* a.); „Ezen ... falu *Tusnáddal határos* lévén” (1714: SzT. *határos* a.). — A hasonlóság és az érintkezés együttes jelentkezésére: „mind *Elegy* vala Teölgý *karoval* Es *hasonlo* vala az borbely *Janos karoiához*” (1573: SzT. *hasonló* a.).

3. A valamitől való mentesség, függetlenség jelentésviszonya a valamilyen állapotra utaló *idegen*, *üres* 'valamit nélkülöző', *különböző*, *különb* 'valamitől eltérő', *szabados* 'valamitől mentes' melléknevek *-tól/-től* raggal alakult szerkezeteiben, továbbá az ezekkel ellentétesen, *-hoz/-hez/-höz* raggal megvalósuló *vmihez szokatlan* 'vmihez hozzá nem szokott' kapcsolatban jelentkezik: „az én szívem mostani *uramtól* ilyen igen *idegen*” (Eur. 408); „*ettwl chyak* ... *kewel[e kwlembező]*” (OrvK. 486); „ki az Varossi emberrel való egyenlő terhe *visselestől szabados* legyen” (1612: SzT. *egyenlő* a.); „a sok szó azokhoz illik kik *okosságtól üressék*” (Pázm. 223); „Szépeket az *rúttul különben* számlállyon” (Gyöngy. 153); „még a *czipellöshöz* [*'cipöhöz'*] *szokatlan* lévén ... megbotorkázám” (Bethl. 279).

B) Partitivusi viszony. — Igen ritka s csak néhány műfajban előforduló jelentésviszony. Kifejezésére biztos példákat csak a *részes* 'valamiben részesülő' *-val/-vel* és *-ban/-ben* ragos szerkezetei szolgáltatnak: „kik ... *rezelek* voltak ah *dologba*” (1535: Oz. B4b); „*Reszesse* teszen bennünket az *ű lelkeuel*” (1588: NySz. *részes* a.); „hogy en uteth Zentmjkos *tartomannjaban rizesse* tegyem” (1591: TLev. 108). — Más, részben hasonló jelentésű szerkezetek viszont — más-más okokból — némileg bizonytalan értékűek. Így pl. az *elég* melléknévnek *-ba/-be*, *-ban/-ben* raggal alakult kapcsolatai tekintethatározói viszonyt is kifejezhetnek: „nem tudgyuc mi *eleg* s' mi nem az *etelbennis*, az *ítalbannis*, mint egyeb *dolgainkbannis*, hazunc, ruhanc, *czinaltatasaban*, penz *gyíttesbe*” (Örd. 210). Az *első* határozói — az *első*-nek egyszersmind melléknévi és sorszámnévi értéke miatt — a számnévi alaptagú szerkezetek közé is beillenek: „Ezek *között*

első vigyazasunc, à io gondolkodas legyen” (Örd. 93). — Az alanyi helyzetű *mely*, *oly* névmás pedig főnévi értéket is képvisel, s így főnévi alaptagú szerkezetet is alkothat: „De mondd meg ... ha *mely* ezek közül ismeretedben volna?” (Eur. 409); „Voltac *ollyac* ... az ... *polgaroc közzűl*” (Örd. 180).

C) Szándékot kifejező jelentésviszony. — Ritka, s csak néhány műfajban használatos viszony. A líra és a biblia szövegeiben nem található. Cselekvésre irányuló magatartást, lelkiállapotot, törekvést kifejező melléknevekkel kapcsolatban jelentkezik. Anyagunkban alaptagként leggyakrabban a jelentésszűküléssel módosult, s ’készleges, valamire vállalkozó’ jelentést nyert *kész*, valamint a *hajlandó* fordulnak elő. Szerkezeteik *-ra/-re* raggal, ill. az ennek megfelelő főnévi igenévről alakulnak, s kötelező kötöttségűek: „*kéß lön mindenre*” (HKr. 84a); „Oszoly, mert kezeim reád *ütni kész*” (Bök. 391). A — szintén átvitt jelentésben használt — *késedelmes, engedelmes, akaratos, tunya, hideg, gyors* szerkezetei viszont inkább fakultatív kötöttségűeknek tarthatók. A szerkezetekben olykor több, szinonim értékű alaptag halmozva is előfordul: „hogy az eo k. *paranczolatyara kessek es Engedelmesse* legenek” (1572: SzT. *kész* a.); „az császár ... az *bujaságra ... gyors és hajlandó vala*” (Eur. 406), „Ha, kik *túnyák és késedelmesek a jóra*:... felébred puhaságok” (Pázm. 218). — Azokban a szerkezetekben, amelyekben a bővítmény a *-hoz/-hez/-höz* raggal fejeződik ki, a tagok jelentésviszonya a valakivel szemben megnyilvánuló magatartást kifejező jelentésviszonyhoz közelít: „Mind harman ... *Akaratossok voltak* az testamentu(m) zerent valo *oztozashoz*” (1573: SzT. *akaratos* a.); „my *Ahoz* nem leönk elég *keszek*” (1590: SzT. *kész* a.).

D) A valakivel szemben (valaki iránt) megnyilvánuló magatartást kifejező jelentésviszony. — A kisebb megterheltségű jelentésviszonyok közé tartozik; a lírában, a biblia nyelvében, a drámákban és egyes világi szövegekben nem is fordul elő. Az ide tartozó melléknevek mindig személyre (vagy megszemélyesített fogalomra) vonatkoznak. Jelentésük részben a mások felé irányuló érzelmet, lelkiállapotot, az ebből fakadó magatartást, viselkedést jelöli, részben pedig valaki iránt való kötelezettségre utal. A szerkezet határozója is személyre vonatkozik. A viszonyjelölés különböző lativusi irányú határozóragokkal, ill. névutókkal történik. A szerkezetek kötöttsége a legtöbb altípusban fakultatív.

1. A valakivel szemben tanúsított jóindulatú, pozitív magatartás jelentésviszonya elsősorban a *jó* ’jóindulatú’, *hű, hív, buzgó, igaz* ’őszinte szívű’, *irgalmas, kegyelmes* szerkezeteiben jelentkezik. A határozó ragja a *jó, buzgó, hű, hív* mellett a valaki felé irányulást egyértelműen jelölő *-hoz/-hez/-höz*: „haluan ... az Ngod *hozank* valo yo akaratiat” (1589: TLev. 28); „Nincsen abban ... *Hozád buzgó* fájdalom” (Fal: 98), „Keseregjen minden szív, Aki *Jézusához hív*” (uo. 98). Az *irgalmas, kegyelmes* határozójának *-nak/-nek* ragja a melléknév alapszavának (*irgalmaz, kegyelmez vkinek*) hatását mutatja: „wrasagod ligien *kegielmes Jrgalmas* az en *fyaymnak*” (1569: SzT. *irgalmas* a.); „lennenk *irgalmasok Neki*” (1584: SzT. *irgalmas* a.). Analógiás lehet viszont a *-nak/-nek* rag a *hű és igaz* mellett: „męgh az *felesegemnek*... sem voltam *igazb es hiueb*” (1591: SzT. *igaz* a.); „Eskuszom ... hogy ... az Méltóságos *Fejedelemnek ... igaz és hu* lések” (1671: SzT. *hű* a.). — Ebbe a csoportba sorolható még az ’elégedett’ jelentésű latin *contentus* magyarosított alakjának a *valamivel elégedett* hatására alakult szerkezete: „*contentanak* kell lenni ... *euuel*” (1613: Úsz. 280). — A pozitív magatartás kifejezésére szolgáló, az ómagyar korban jelentkező *-on/-en/-ön* határozórag használatára a próbafejzet anyaga nem szolgáltatott példát.

2. A szembenállást, a negatív érzelmet, az ilyen érzelemből fakadó magatartást, ellenséges viselkedést a jelentésszűküléssel módosult és átvitt jelentésben használt *erős* ’túlságosan szigorú’, a *diadalmas, győzedelmes, kemény* ’kemény szívű’,

instanciális 'valaki ellen kérvénnyel fellépő', *idegen* 'idegenkedő', *gyanús* 'gyanakodó', *kétséges* 'kétkedő' stb. szerkezeteiben találjuk. A határozót itt részben a szembenállást kifejező *ellen* névutóval, részben — a pozitív magatartást kifejező szerkezetek analógiájára, de ezek ellentétéként — a *-hoz/-hez/-höz* raggal, valamint az *iránt* névutóval fejezik ki: „Es győzedelmes lön *ellenec*” (HKr. 81a), „Igy lön ... *diadalmos* ... à Törökec *ellen*” (uo. 86a); „ha ... tudot *én ellenem jnstantiális* lenni” (1696: RLev. 71); „merth *en hozzam kethsegese*s walanak” (1540: SzT. *kétséges* a.); „Beszéddel is ne légy ... *keményb hozzám*” (Eur. 413); „ha kemenj, s *hozzatok idegen* ... aztis illik szenvedni” (1678—83: SzT. *idegen* a.); „Hogy *irántam gyanos* ne' légyen” (1770: SzT. *gyanús* a.).

3. A kölcsönös viselkedésre, és magatartásra irányuló (pozitív és negatív érzelmi tartalmú) melléknévek határozója — mint az ómagyar korban is — elsősorban *-val/-vel* ragos: „nem volt *bekes* Balassi Gergely Belienessj *Andrassal*” (1594: SzT. *békés* a.); „Akkoris *haragosok* valanak Menihart *deakkal*” (1600: SzT. *haragos* a.). A *haragszik valakire* analógiájára előfordul a *haragos* a *-ra/-re* raggal is: „de az Notarius *haragos* volt *reya*” (1559: SzT. *haragos* a.).

4. A valakivel szemben vállalt, érzett kötelezettség, a valaki felé irányuló akarati, értelmi indítatású magatartás jelentésviszonya elsősorban az *adós, engedelmes, engedetlen, hálás, hálátlan, hites* 'elkötelezett, hű' szerkezeteiben figyelhető meg. (Ez a csoport egyébként erősen közel áll az érzelmi okokból kiinduló magatartásra utaló szerkezetekhez.) A határozó ragja itt többnyire a melléknév alapigéjének vonzatára visszavezethető *-nak/-nek* rag: „En az En kgmes *wramnak hwtös* vagjok” (1559: SzT. *hűséges* a.); „Bjro Gaspar ... *nekem adoss* vala” (1584: SzT. *adós* a.); 1636: „A farisaeusok ... *engedelmese*k voltak a *gond-viselő*knek” (Pázm. 215). A *-hoz/-hez* raggal is: „*adossok* lévén az Radnoti *Udvarhoz*” (1770: SzT. *irgalmatlan* a.). — Ebbe a vonzatcsoportba tartozhat a kötelezően kötött szerkesztésmódú *szabad vele* 'valakivel tetszése szerint rendelkező' kapcsolat is: „io farkas *wram: Szabad légy velűnc*: Mert te vagy *Wrunc*” (HFab. 170). — A valakivel szemben vállalt kötelezettség jelentésárnyalata mellett a helyettesítés, csere jelentésviszonya jelentkezik a (korábban már szintén használt) *kezes valakiért* szerkezetben. Ez a kötelező kötöttségű forma főként a jogi szövegek sajátja: „az mely *embererth* *kezes* letth be hozza” (1589: Úsz. 100); „lőnek *kezesek* ... egy ... Kjráljhalmi *Jobagiaert*” (1649: SzT. *kezes* a.).

E) A *számára-* (dativusi) jelentésviszony szinte a leggyakrabban, minden műfajban jelentkező vonzatfajta. Olyan melléknévekkel kapcsolatban használják, amelyek valakit valamilyen módon érintő, valakire vonatkozó, vagy valaki számára jelentős tulajdonságokat fejeznek ki, ilyen helyzetre, állapotra utalnak. Az idetartozó szerkezetek fakultatív kötöttségűek. A vonzat ragja itt elsősorban *-nak/-nek*. A nyelvi anyagban előforduló melléknévek sokfélesége ebben a szerkezetcsoportban is több altípust eredményez.

1. A cselekvés lehetőségét elsősorban a *szabad* 'megengedett; lehetséges', a *nehéz*, a *könnyű* 'könnyen megvalósítható' szerkezetei fejezik ki: „mellyeket nem ... *szabad neki* meg enni” (Kár. 11b ~ így Káldi 896 is); „gyermek urat, fejr lovát *nehéz embernek* szolgálíni” (Act. 369); „hogy *énnekem* ... ne legyen *szabad* búzát vennem” (Bethl. 544), „De *könnyű* volt *őnéki* ... úgy voksolni” (uo. 549—50); „halálos bünt *senkinek* [em *szabad t*]elekedni” (Hit. 132). — A lehetőséget kifejező melléknévek csoportjában viszont a *lehetséges, lehetetlen* mellett olyan szerkezeteket is találunk, amelyekben a vonzat határozóragja bizonytalanán teszi a vonzattípust, s kérdéses, hogy valóban a 'számára' — vagy esetleg eszközhatározói viszonyról van-e szó. (A kései ómagyar korban is akadt hasonlóan bizonytalan értékű határozó.) Pl.: „Isten *erejével* ... *lehetséges*,

a mi emberi erőtől lehetetlen” (Pázm. 222); „Ha ... *Kegyelmedtől lehetséges*, ne hagyja *Kegyelmed* nyavalyásokat” (1662: SzT. *lehetséges* a.).

2. A szükségesség kifejezésére a (mennyiségi vonatkozásra is utaló) *elég* szerkezeteit találjuk: „*Elég* léssen *nékem*” (Eur. 413); „*Elég* az *tanituánnac* ha olyan lé[zen mint az ő Me[tere” (Kár. 10a: ~ így Káldi 895 is).

3. A hasznosság és alkalmasság jelentésviszonya a *hasznos*, *szükséges*, *jó* 'hasznos', *illendő* és az ellentétes értelmű *haszontalan*, *káros*, *ártalmas*, *gyarló* 'alkalmatlan' szerkezeteiben jelentkezik: „jól tudja keg: azt hog' az *ennekem* igen, *karos* uolna” (1560: SzT. *káros* a.); „a3 kÿknek természeték ... *ártalmas* a3 Embëry *termezetnek*” (OrvK. 603); „*bolondnak* fa pénz is *jó*” (Act. 361), „ennél ... magyar *gyomorhoz illendőbb* étket nem tartának az régi időben” (Ap. 322). — A *-hoz/-hez/-höz* raggal alakult szerkezet értéke nem mindig egyértelmű, s érintkezik is a célhatározói viszony kifejező szerkezettel. Még inkább áll ez a *-ban/-ben*, s főleg a *-ra/-re* ragos szerkezetre: „a nyelv nem csak szükséges, de felette *hasznos emberben*” (Pázm. 217); „*mellyre nézve ha[znos* a' gőz- feredőis” (PaxC. 14); vö. még: „*Algebrát* ... tanulni beléuntam, mint világi *életre haszontalan* ... tudományt” (Bethl. 281).

4. Az ide tartozó, érzelmi hatást jelölő melléknevek szerkezetei arra az érzelemre, lelkiállapatra utalnak, amelyet a tulajdonságot hordozó személy (vagy fogalom) kelt valakiben. A próbafejezet anyagának ilyen melléknevei: *kedves*, *kellemetes*, *szerelmes* 'szeretett, kedves'; ill. ellentétei: *gyűlölséges*, *utálatos*, *gyötrelmes*. Ezek határozói különféle — s nem is mindig lativusi irányú — formánsokkal jelentkeznek. A 'számára' viszonyban szokásos *-nak/-nek* raggal: „megmondám az választ ... mely *néki* nem vala *kedves*” (1657: SzT. *kedves* a.); „Hogy *gyötrelmes neki* minden óra folyta” (Gyöngy. 153). Gyakori az általánosabb irányú *-nál/-nél* ragos, valamint az *előtt* névutós szerkezet is: „bölcS Salamon király *Istennél kedves* vala” (Eur. 405); „*gyűlölséges Isten-előt*, a ki csúfollja felebarátytát” (Pázm. 228); „*Flóra előtt* kedves kép” (Fal. 61).

5. A 'számára'-jelentésviszony fedezhető fel olyan melléknevekkel kapcsolatban is, amelyek valaki szemében, valaki megítélése szerint való értékre, objektív értékelésre utalnak: *igaz*, *illendő*, *méltó*, *méltatlan*, *megvetett*. A határozó a *méltó*, *méltatlan* mellett kötelező, egyébként fakultatív kötöttségű. A próbafejezet szövegeiben a kifejezőeszközök között ebben a jelentéscsoportban a 'számára'-viszonyra jellemző *-nak/-nek* rag helyett az általánosabb jelentésű *-hoz/-hez/-höz*, *-nál/-nél*, *előtt* elemeket találjuk: „nem vagy *igaz Ifen előt* à te [ziuedben” (Sztár. 47); „*méltatlan* ember vagy *énhózzám*” (Eur. 415); „nem *méltó hózzám*” (Káldi 895); „*Annál* személyem is *megvetett* nem *léssen*” (Gyöngy. 161); „emberseges *emberhez* nem *illendő* szokkal ... illetet engemet” (1693: SzT. *illendő* a.).

Ebbe a jelentéscsoportba — az ómagyar korhoz hasonlóan — olyan melléknevek szerkezetei is beilleszkednek, amelyekben a melléknév eredeti jelentése konkrét, fizikai tulajdonságra vonatkozik, csak átvitt használatban, jelentésszűküléssel vesz fel 'valamilyen értéket képviselő' árnyalatot s válik vonzatossá: *nagy*, *terhes* 'teli', *keserű* 'keserves', *szép*, *nehéz*. Az ilyen szerkezetekben a kifejezőeszközök közül a *-nak/-nek* ragra és az *előtt* névutóra vannak adataink: „igen *nehéz* az ígaz *lelkűKeresztyennek* gyötrottetni” (Örd. 148); „*Isten-előt* annak a gonosznak vétkével *terhes*” (Pázm. 221); „ki akar házátul tudni ... de bizony *keserű* leszen *neki*” (1640: SzT. *keserű* a.); „Hetven ezüst talér ... Egy szegény *legénynek szép* alkalmatosság” (Gyöngy. 165).

F) A valamilyen célra való alkalmasságot és rendeltetést kifejező jelentésviszony. — Ezt a jelentésviszonyt korunkban — mint az ómagyar korban is — részint kötött, részint szabad szerkesztésmódú határozókkal fejezik ki. A kötött szerkezetek itt a szükségességet, a valamire való alkalmasságot, képessé-

get (és az ezek ellentétét) jelölő melléknevekkel kapcsolatban jelentkeznek. Adataik csak egyes prózai műfajokban találhatók. A szerkezetek határozójának ragja erre az időre már nagyjából egységessé vált, s csaknem mindig a *-ra/-re*, ill. az ennek megfelelő főnévi igenév.

a) A szűkebb értelemben vett célt, a célra való kijelölést a *szükséges* kötelező kötöttségű szerkezeteiben találjuk: „ételre és eledel *nyelésre szükséges* a nyelv” (Pázm. 218).

b) Elsősorban rendeltetést fejeznek ki az alkalmasságra, hasznosságra, képességre (és ezek ellentétére) utaló melléknevek: *méltó*, *jó* ’megfelelő’, *alkalmas*, *alkalmatlan*, *haszontalan*, *elég* ’megfelelő vmire’, *elégtelen* stb. Ezeknek a *-ra/-re* raggal alakult szerkezeti szintén kötelező kötöttségűek: „mert *méltó* az munkás az o *táplálá/fára*” (Kár. 9b, így Káldi 894 is); „más vétkes-nélkül-is *elég* ez a *kárhozatra*” (Pázm. 227); „Vornik ... *méltóbb*, *érdemesebb* volna a *vajdaságra*” (1662: SzT. *méltó* a.); „a’ kik *arra alkalmatlan* e[3]közökkal kívánnák magokat [3]erettetni” (Hit. 131—2). — Ebbe a vonzatsoportba sorolhatók azok az — inkább fakultatívnak ítéltető — szerkezetek is, amelyeknek melléknévi alaptagja valamire alkalmassá tevő fizikai vagy lelki helyzetet, valamiben való jártasságot, állapotot jelöl: *gyors* ’füрге’, *tudós*, *gyarló* ’gyatra, hitvány’, *erős*. Az ilyen szerkezetek jelentése közel áll a szándékot kifejező jelentésviszonyhoz: „Mas ky volna Ezfele *zolgalatra* ... *Twdos*” (1575: SzT. *alkalmas* a.). A *-hoz/-hez/-höz*, *-nak/-nek* raggal alakult határozós szerkezetek egyúttal dativusi viszonyt is kifejeznek: „*jó* bélett köntösed van az mostani fergeteges *üdőhez*” (Act. 368), „*örög* legény vagyok már én *ollyan* nagy *uthoz*” (uo. 372); „Ezen helyly ... *Kaszallonak* igen *gyarló*” (1778: SzT. *gyarló* a.).

A célt és rendeltetést kifejező szabad határozós szerkezeteket l. a szabad határozók között.

Az ómagyar korban is ritka *agens-viszonyt* kifejező szerkezet a próbafejzet anyagában nem fordul elő.

G) A tekintethatározónak megfelelő jelentésviszonyban a kötött szerkesztésmód csak a prózai műfajokban, mégpedig az alábbi jelentéstípusokba sorolható melléknevekkel kapcsolatban jelentkezik:

1. A valamivel való ellátottságot, valamiben való bővelkedést (ill. szűkölködést), kifejező melléknevek mellett. Anyagunkban ilyenek: *teljes*, *teli*, *terhes* ’valamivel teli, telített’, *bőves* ’bő’, *ékes*, *adós*, *sovány* ’valamiben szűkölködő’. A szerkezetek határozójának ragja a legtöbb esetben a *-val/-vel*. A *teljes*, *teli*, *terhes* vonzata kötelezően kötött: „*Szolgákkal*, *szerszámmal*, *lovakkal*, *ruhákkal* az ő szállása *teljes*” (Eur. 407); „Isten-előt ... a gonosznak *vétkével terhes*” (Pázm. 221), „a nyelv ... telíden *teli* halálos *méreggel*” (uo. 225). Az *adós* és a — *-ban/-ben* ragos határozóval bővülő — *sovány* kötöttsége fakultatív: „*nekem* hettuen eot ... *forintommal adoss*” (1602: Szt. *adós* a.); „Ha ki *sovány* az isteni dolgok *értelmében* ... a jámbor nyelve ... szép forrás” (Pázm. 218).

2. A lelkiállapotot, pozitív vagy negatív magatartást, valamint a szellemi képességet jelölő melléknevek mellett. Ilyenek: *állhatatos*, *igaz* ’tisztá szívű’, *foglalatos* ’valamivel foglalkozó’, *tudós* ’tapasztalt’, *bölcs*, *hű*, *hűséges*, *tűrhető* ’türelmes’, *ártatlan*, *irgalmas*, *vétkes*, *nyájas*, *bizonytalan* ’valamiben bizonytalanlankodó’, *gyors*, *késedelmes* stb. Ebben a csoportban a határozói vonzat csaknem mindig a *-ban/-ben* raggal jelentkezik: „nem vagy *igaz* ... à te *[3]iuedben*” (Sztár. 47); „*alhatatos* legi *abban* amit mondaz” (1597: SzT. *állhatatos* a.); „Azerth en *ebben artatlan* leuen ... tóruínt varok” (1618: Úsz. 281); „Legyen az Ur ... Minden *dolgotokban hűséges* dajkátok” (Bök. 381). A *-ba/-be* ragos határozó itt esetleg ’vele szemben’ típusú vonzatnak is

felfogható: „Igy az elmeis czac ezekben lesz figyelmes” (Örd. 95). — A *-val/-vel* rag ritka: „Beszéddel is ne légy mostan keményb hozzám” (Eur. 413). — A névutós határozó szórványos: „kétséges vagyok az reális békesség felől” (1662: SzT. kétséges a.).

3. Kötött a *hasonló* melléknévnek tekintethatározói viszonyt kifejező *-ban/-ben* ragos bővítménye is: „a3 Eledel ... myndén *rezeben ha/onlowa* le3én a3 Tagokhoz” (OrvK. 603).

4. A páros testrészekre vonatkozó, testi fogyatkozást jelölő melléknevek tekintethatározói viszonyt kifejező kötött határozója ebben az időben jelentkezik először: „az *Labajira* penig mostis *nyomorult*” (1730: Bosz. 231); „mind a két szemén vak” (Fal. 74).

A szabad szerkesztésmódú tekintethatározót főként a fizikailag érzékelhető tulajdonságokat kifejező melléknevekkel kapcsolatban találjuk. Ezeket l. a szabad határozók között.

H) Az okhatározónak megfelelő jelentésviszony igen ritka. Az okhatározó többnyire szabad határozóként jelentkezik (példáit l. a szabad határozók között). Az érzelmet, magatartást kifejező mellékneveknek *-ról/-ről*, *-ért*, *-val/-vel* raggal alakult okhatározói azonban többé-kevésbé kötött bővítményekként foghatók fel. (Az effélék már az ómagyar korban is kötött szerkezetek voltak.) Ilyenek: „*azokrol* my sem akarthonk neky *halaadatlanok* lenny” (1573: SzT. *háládatlan* a.); „Lé3zec ... *gyulo/fege/lec* ... az én *neuemért*” (Kár. 10a); „Mind a *tűzért* ... mind a... rútságok *szemetéért* ... oly ... *gyűlölséges* volt az a völgy” (Pázm. 228); „ha egi karasia köntöst kaphatnak oly *keveljek velle*” (1633: SzT. *kevény* a.); „Leven ... *haladatlan* a regi sok *jokert*” (1672: SzT. *háládatlan* a.).

II. A középfokjales melléknév saját, a középfokjel révén módosult, grammatikai jelentéséhez fűződő kötött szerkezetei

A) Az egyenlőtlen hasonlítást kifejező szerkezetek kötelező kötöttségűek. Ezek minden műfajban előfordulnak, s a hasonlításnak többféle típusát mutatják.

1. A szerkezetek egy részében a tulajdonságok egyszerű középfokú összehasonlítását látjuk, a tulajdonságok mennyiségi vonatkozására való utalás nélkül. Ezekben a szerkezetekben alaptagként a középfokú melléknév mellett a névmási szerepű *egy*-nek a középfokjel megszilárdulásával létrejött fejleménye, az *egyéb* is előfordul: „nem *egieb* az oka az Jo napnak *uylaganal*” (1588: TLev. 18); „senki *egyéb* a ... *Christusnál*, a bűnökért eleget nem tehet” (Pázm. 216); „nem várhatunk utolsó *veszedelemnél egyebet* magunkra” (Ap. 416). — A hasonlítás kifejezését az ómagyar kori helyzethez képest ekkor valamegyest egyöntetűbbnek tapasztaljuk, ugyanis az erre vonatkozó adatokat csaknem kivétel nélkül *-nál/-nél* ragos alakban találjuk. A főnévi és a főnévi, de nem személyes névmási határozó esetében a határozórag önmagában jelzi a hasonlítást: „nem támadot *nagyob* keresztelo *Jánofnál*” (Kár. 11a, így Káldi 895 is); „*ennél jobb* pistoly soha nem volt a kezemben” (Bethl. 280); „nem vagyunk mink *neme/ebb* állatok az *Angyalnál*” (Hit. 62). A személyes névmási határozó viszont általában nyomósított formában jelentkezik. A nyomósítás vagy a megfelelő személyes névmásnak vagy a határozóragnak a megismétlésével történik: „*ónálánál erősb* vitéz nem volt” (Eur. 412); „az ki leg ki3 ebb az mennyeknek or3 ágában, *nagyob ő nálánál*” (Kár. 11a) ~ „a’ ki pedig ki3 ebb menyeknek or3 ágában, *nagyobb nálánál*” (Káldi 895); „*üdössebb náladnál*” (Act. 364). A nyomósítás a *mag* és *omaga* párhuzamos használatával is jelentkezik: „vé3 zen melléie hét lelket, *gono/zbakat ő magánál*” (Kár. 12b) ~ „más hét lelket vi3 zen magával, *magánál gono/zbakat*” (Káldi 897).

2. Azok a szerkezetek, amelyekben a határozó a *minden*, *mindez*, *mindenik* névmás (vagy az ezzel a névmással bővített főnév), a hasonlításon kívül a tulajdonságok mennyi-

ségi vonatkozásaira is utalnak, s egyúttal a melléknév felsőfokát is kifejezik: „az ... Febris ... *mýndénnel kénnyeb* es el *o3olhatob*” (OrvK. 485); „a szitok ... *minden kincsnél drágáb* javunktúl megfoszt” (Pázm. 229); „*mind ezeknél böcsülletesb*, hogy a nyelv ... isteni tiszteletnek temiényezője” (uo. 218); „*ez mindeniknél erőfebb*” (PaxC. 17). — Akad példa a felsőfok kétszeres (azaz a *leg-* előtaggal nyomósított alaptag és a *mindenik* határozói alakjával történő) kifejezésére is: „*Mýndényknel* penýgh *leg*h *gono3b* es *Nehez*eb az Nýer[e]gh” (OrvK. 486). — Mennyiségi vonatkozásra utal a határozatlan számnévi *többi*-ből alakult, ill. a *többi* jelzővel ellátott határozó is: „Ennek állapotja *magasb* az *többinél*” (Eur. 406); „*az okosb* vala az *tób állatoknal*” (Örd. 178).

A hasonlítást kifejező szerkezetekben a *-tól/-től* rag használatára a próbafejezet anyaga csak egyetlen adatot szolgáltat: „de ha Nagý [ti. a seb] *attul kénnyeb* megh gíogytány” (OrvK. 635).

B) A mértékhatározói jelentésviszony kifejezésére többnyire (számnévi, melléknévi, névmási szófajú), fakultatív kötöttségű, *-val/-vel* ragos határozó és határozószók fordulnak elő: „*ma 3ockal nagióbbakat* rakoc annal á nyakadra” (Sztár. 36); „*Meníuel drágab* pedig az ember az Iuhnál” (Kár. 11b); „csinálj olyan pástétomot ... csak egy *kicsinnel keményebben*” (Szak. 348); „a ... Ház *kítsinnel* [‘kicsivel’] *jobbatska*” (1749: Szt. *kicsiny* a.). — A hasonlító határozóból alakult és hasonlító jellegét elveszített *mennél* határozó olykor nyomósító szerepű, s tulajdonképpen a felsőfok jelölésére is szolgál. Sajátos szerepe következtében ilyenkor kötelező kötöttségű: „*ez jelen való órában, mennél rövidebben* lehet, megmagyarázom” (Pázm. 217); „*Főzz-meg mennél erőfebb* Borban a [3] [3ú Ro]marintot” (PaxC. 392—3). — A *hova* ‘mennyivel’ határozószó a hasonlító mondat utalószavaként is előfordul: „*Kinec okossága ... houa nagyobb, annyiuál poklab*” (Örd. 178).

C) A középfokjeles melléknév partitívusi határozója kiemelő, nyomósító szerepű, de a középfokjeles melléknév mellett ennek felsőfok-értékét is jelöli. Csak néhány műfajban (pl. a verses epikában, a bibliában, vallásos művekben) fordul elő. Kifejezésére a *közt, közül* névutóval szerkesztett határozókat találjuk: „*Termettel, orcával, ruhával ezek közt* Lucretia *szebb* vala” (Eur. 406); „*az ki italt ád ezek kozzúl* czac az *kiszebbikne*c” (Kár. 10b) — de számnévi szerkezettel is: „*valaki italt ád egynek e’ leg-kisfebbek-közül*” (Káldi 895); „*Mellyek-közül* közönséges olvason az *apróbbaknak* [záma hatvan három ... A’ *nagyobbaknak* pedig hét” (Hit. 65).

III. A kötött szerkesztésmód sajátos kérdései (összefoglalás-, ill. felsorolásszerűen):

A) Kötelező és fakultatív vonzatok. — A korábbról is adatolható melléknevek vonzatot kívánó jelentése a középmagyar korra is megőrződött; ezzel az egyes vonzatok kötelező vagy fakultatív jellege tovább hagyományozódott. Az egyes vonzatos melléknevekhez, ill. vonzatfajtákhoz analogikusan tovább csatlakozott néhány más melléknév, valamint ezek vonzata is. (A kötelező és fakultatív vonzatok megkülönböztetése, elhatárolása azonban gyakran problematikus lehet, főként olyan melléknevek esetében, amelyek vonzatossága másodlagos. Így volt ez az ómagyar korra vonatkozóan is.)

Kötelező, s erre a korra is kötelezőnek tekinthető bővítmény az alábbi melléknevekkel kapcsolatban tehető fel: Az *ö s s z e f ü g g é s t* jelölő jelentésviszonyban: *egyenlő vkivel/vmivel, elegy* ‘kevert’ *vmivel, hasonló, hasonlatos vkihez, határos vmivel, idegen vkitől, ismeretes, ismerős, ismeretlen vkivel/vmivel, közös vmivel, különb* ‘más’, *különböző vkitől, szabados* ‘mentes’ *vmitől, szokatlan* ‘nem hozzászokott’ *vmihez, terhes* ‘megterhelt’ *vmivel, üres* ‘mentes’ *vmitől*. — A partitívusi jelentésviszonyban: *vki részes vmiben, vmivel, részetlen* ‘nem részesülő’ *vmiben*. — A *s z á n d é k o t* kifejező jelen-

tésviszonyban: *kész* 'készleges' *vmire*, *vmi* megtenni; *hajlandó vmire*. — A valakivel szemben megnyilvánuló magatartás viszonyában: *adós vkinek*, *hites* 'engedelmességet, hitet, hűséget fogadott' *vkinek*, *kezes vkiért*, *szabad* 'szabadon rendelkező' *vmivel*. — A dativusi viszonyban: *méltó*, *méltatlan vkihez*. — A célt és rendeltetést kifejező jelentésviszonyban az alkalmasságot és képességet jelölő melléknévek ilyenek: *alkalmas*, *alkalmatos*, *alkalmatlan*, *elég* 'alkalmas', *elégtelen* 'alkalmatlan', *érdemes*, *jó*, *méltó* 'alkalmas', *tudós*, *szükséges vmire*, *gyarló vminek*. — A tekintethatározói jelentésviszonyban: *telí*, *teljes*, *terhes vmivel*. — A középfokjeles (ill. felsőfokjeles) melléknévek saját határozói közül a *hasonlító határozó*, valamint a felsőfokot jelölő *minél*, *mentől* határozószóval szerkesztett *mértékhatározó* kötelező kötöttségű.

B) Több vonzattal járó melléknévek. — Néhány melléknév mellett a középmagyar kor nyelvében is jelentkezik több vonzat. A próbaféjezet anyaga ebben a tekintetben egyhangúbb képet mutat, mint a kódexek nyelve, amelyben a több vonzat használata a kor érdekes, színes stílusának megteremtésére is szolgált. Ilyenek:

1. A melléknév ugyanazon jelentésében előforduló ún. kettős vonzatok: *adós vkinek vmivel*: 'vkivel szemben' és tekintethatározói; *elég vkinek vmire*: 'számára'- és 'cél- és rendeltetés-'; *engedelmes vkinek vmire*: 'vkivel szemben' és 'cél- és rendeltetés-'; *hálaadatlan vmiért* 'vkivel szemben' és ok-; *hasonló vkinek vmiben*: 'összefüggés-' és tekintethatározói; *hű vkinek vmiben*: 'vkivel szemben' és tekintethatározói; *igaz* 'igaz lelkű' *vkinek vmiben*: 'vkivel szemben' és tekintethatározói; *irgalmas vkinek vmiben*: 'vkivel szemben' és tekintethatározói; *jó vkinek vmire*: 'számára'- és 'cél- és rendeltetés-'; *kemény* 'kemény szívű' *vkihez vmivel*: 'vkivel szemben' és tekintethatározói.

2. Egyes melléknévek körében az egyes vonzatok a melléknév különböző jelentésárnyalataihoz kapcsolódnak. Az ilyen vonzatok általában különböző jelentésviszonyokat fejeznek ki. Nem fordulnak elő együtt ugyanabban a mondatban (de gyakran nem is különíthetők el pontosan egymástól). Anyagunkban ilyenek pl.: *erős* 'szilárd lelkű' *vki ellen*: 'vkivel szemben'-viszony és: 'elhatározott szándékú' *vmire*: szándék-viszony; *gyors* 'készleges' *vmire*: szándék-viszony és: 'serény' *vmiben*: tekintethatározói viszony; *igaz vkinek*: 'becsületos vkivel szemben': 'vkivel szemben'-viszony és: *vki előtt*: 'megítélése szerint': számára-viszony; *jó* 'jóindulatú' *vkihez*: 'vkivel szemben'-viszony és: 'megfelelő' *vmire*: cél- és rendeltetés-viszony; *késedelmes* 'nem készleges' *vmire*: szándék-viszony és: 'lassú' *vmiben*: tekintethatározói viszony; *kétséges*: 'kétkedő' *vkihez*: 'vkivel szemben'-viszony és: 'bizonytalan' *vmi felől*: tekintethatározói viszony; *méltó vkihez/vki előtt*: számára-viszony és: 'megfelelő, alkalmas' *vmire*: cél- és rendeltetés-viszony; *szabad* 'megengedett, lehetséges' *vkinek*: számára-viszony és 'szabadon rendelkező' *vkivel*: 'vkivel szemben'-viszony; *tudós* 'képzett' *vmire*: cél- és rendeltetés-viszony és 'jártas' *vmiben*: tekintethatározói viszony.

3. A (főként Erdélyből feljegyzett) jogi iratok nyelvében található olyan szerkezetek is, amelyekben egy melléknév különböző ragokkal jelentkező vonzatai ugyanannak a jelentésviszonynak különböző árnyalatait fejezik ki. Ilyen pl. a *haragos vkire* 'haragszik vkire' és *vkivel* 'haragban van' szerkezetpár, amelynek tagjaiban egyfelől a valakivel szemben mutatkozó ellenséges irányú magatartás, másfelől a kölcsönösség jelentésárnyalata jelentkezik.

**A kötött határozók megoszlása
a szerkezetekben kifejeződő jelentésvizonyok alapján**

Határozótípus (jelentésvizony)	Szerkezetek száma		%érték	
Összefüggés-vizony	28	(18)	9,40%	(9,8)
Partitívusi viszony	7	(1)	2,58	(0,51)
Szándék-vizony	18	(7)	5,80	(3,8)
Vele szemben-vizony	14	(24)	4,51	(13,0)
Számára-vizony	74	(48)	22,90	(16,1)
Cél-rendeltetés-vizony	18	(17)	6,12	(9,2)
Tekintethatározói viszony	35	(29)	11,61	(15,8)
Ok-vizony	3	(Ø)	0,96	(Ø)
Hasonlító határozói viszony	96	(29)	30,64	(15,8)
Mértékhatózói viszony	13	(9)	4,19	(4,9)
A középfokjeles melléknév partitívusa	4	(8)	1,29	(1,1)
Összesen	310	(183)	100,00%	100,00%

[A TNyt. adatai a középmagyar kori anyag adatai után ()-ben vannak.]

A kötött szerkezetek megoszlása az egyes műfajokban

Jentésvizony	Műfaj									
	Törté- neti próza	Líra	Verses epika	Biblia	Dráma	Vallá- sos próza	Világi próza	Missilis	Jogi szöveg	Össze- sen
Összefüggés-vizony	2	2	7	3	3	5	4	1	1	28
Partitívusi-vizony			1			6				7
Vele szemben-vizony	2	2	3			2		2	3	14
Szándék-vizony	4		3		1	6	1	2	1	18
Számára-vizony	10	1	9	17	12	14	5	3	3	74
Cél-rendeltetés-vizony				2	1	8	6	1		18
Ok-vizony				1		2				3
Tekintet-vizony		4	5		5	12	2	2	5	35
Hasonlító határozói	11	1	11	22	6	15	19	10	1	96
Mértékhatózói	6			1	1	2	1	1	1	13
Felsőfokú melléknév partitívusa				1	1	2				4
Összesen	35	10	40	47	29	74	38	22	15	310

2. A szabad határozók

1. A helyhatározó főképpen az állítmányi és jelzői helyzetű melléknév bővítményeként fordul elő. Elsősorban tartamhatározói szerepe van, irány jelölésére ritkábban használják. Konkrét és átvitt értelemben használt, gondolati helyek meghatározására szolgáló példái egyaránt adathatók. Ez utóbbi jelentésben többnyire a vallásos tartalmú szövegekre jellemző. A tulajdonság térben való viszonyításának lehetőségei közül mindenekelőtt a locativust, illetve ennek pontosabb árnyalataiként az inessivust és a superesivust fejezi ki. Szerkesztésére helyhatározóragos, névutós főneveket és határozószókat találunk. Főnévi szófajú határozók: „[3]yne ... az *feneken feyer zaba fu* vagyon” (Orvk. 486); „a'ki pedig *ki'főbb* menyeknek *or'zágában*, nagyobb nálánál” (Káldi 895); „*Ráhón*

[‘Rahó várában’] *félelmesnek* [ti. tartózkodni] mikor gondolható” (Gyöngy. 164); „*Bécsben a’ Nemes Ország dolgaiban foglalatos*” (1701: SzT. *foglalatos* a.).

A helyhatározószókat (pl. *itt, ott, túl, alul, felől* ’fölül’ stb.) konkrét helyek jelölésére találjuk: „*ket felél ep az cyonth*” (OrvK. 585); „*tudakoztatoc meg, ki vólna ott méltó*” (Kár. 10a ~ „*kérdgyétek-meg, ki-légyen abban méltó*” (Káldi 894); „*Néha alól, néha pedig felől lapos*” (Fal. 120). — A helyhatározó olykor érintkezik az állapothatározóval: „*csakhogy ritka étek ez az embereknél*” (Szak. 325), „*Ezek közönségesek [’általánosak’] a magyaroknál*” (uo. 392); „*Hires e világon*” (Fal. 120).

2. Az időhatározók elsősorban szintén tartamhatározóként használatosak: „*Igy lón Hunyadi Janos Vayda diadalmos az napon*” (HKr. 86a); „*Télben, jó ... mo[ni]*” (PaxC. 5); „*akkori időben jámborabb volt mind férfi, mind asszony ... mint most*” (Ap. 419). Időt és állapotot is egyaránt jelölő komplex főnévi határozó: „*De [z]űkseg hogy a Pi[ő]c az ő életébē tókellest legyen*” (Sztár. 57). A főnévi szófajú időhatározónál azonban gyakoribb szövegeinkben a határozószó: *akkor, azután, előbb, még, mikor, most, néha* stb.: „*io munkaba legyen mindenkor foglalatos*” (Örd. 95); „*ew kegmek mindenkoron ... az kegiessegre ... voltak hailandok*” (1597: SzT. *hajlandó* a.); „*Csalárd most a’ világ*” (Gyöngy. 157); „*legjobb pedig ősszel a téj*” (Szak. 361). — A véghatározói szerepű időhatározók között aránylag ritkán találunk határozóragos főnevet: „*Kinec halala ... egy ideig igen nehéz volt*” (Örd. 148); „*Hogy mind holtomig szívem legyen vig*” (Bal. 229); „*15 napig rossz volt az olyan tehén*” (1737: Bosz. 541). Gyakrabban fordul elő ilyenkor is a határozószó: *eddig, akkorra, örökké, míg, végig* stb.: „*kirlek akkorra legien ki/3 az ke/3keno*” (1588 v.: TLev. 22); „*a’ ki pedig áthatatos lé/zen végig*, (az üdvözül” (Káldi 895) ~ de igei szerkezettel: „*az ki végiglen meg áll, meg tartatic*” (Kár. 10a); „*a vasat is addigh jó verni, még [’míg’] meleg*” (Act. 361).

Az idő megjelölésére néhány esetben időre (is) utaló partikulaszerű nyomósító szócskát (*már, immár, még*) is találunk a melléknév mellett. Az ilyen kapcsolat időhatározói viszonyt kifejező szerkezetnek felel meg: „*jöllehet az császár immár ifjú nem vala*” (Eur. 406); „*még igen bizonytalan vagyok én abban*” (Act. 360); „*Semmi tagja már nem ép*” (Fal. 83).

3. A számhatóró anyagunkban csak néhány adattal jelentkeznek: „*az a re[3] megh dagad es hew gyakorta*” (OrvK. 586); 1690: „*igen ha/3nos gyakorta ... minden ételtőlis megtürtetni magát*” (PaxC. 14); „*hány izben ... kénteleni lettem bécsben ... járnom*” (1696: RLev. 70).

4. Az állapothatározói funkció mellett leggyakrabban komplex jelentésűek, s a belső és külső állapothatározói funkció mellett másfajta határozói (eszköz-, mód-, partitivusi határozói) szerepük is van. Kifejezőeszközeik is változatosak. Határozóragos, ill. névutós formában szerkesztve: „*A3 Hew[eg] is ez hýdeglele/3ben zyl/d*” (OrvK. 486); „*Melli leuelek ez mostani pörben igen heltelenek*” (1647: Úsz. 362); „*Rákóczi ... a társalkodásban ... nyájás, kedvességes*” (1662: SzT. *nyájás* a.); „*Mint hogy nála nélkül keserves élete*” (Gyöngy. 163); „*Sőt ugyan e’ nyavalyában fel/3tókóm nélkül... nem jó lenni*” (PaxC. 10); „*ezeiken kívül ... kedves tánczok ... az egeres táncz és gyertyás táncz*” (Ap. 331). — Határozószóval: „*Jollehet ebben is az Pul[us] gyors ees gyakor*” (OrvK. 486); „*merth így az dwhé[eg] legh nagyob lezē rajtha*” (uo. 633); „*De e mellet igaz, a mit mond az igazság*” (Pázm. 229); „*Jó itt [’ebben az állapotban’] ... feje lágját gyakorta kenni*” (PaxC. 5). — A mindnyájan, valamint a mind (az) egész kapcsolat mind eleme számállapothatározó: „*ki ira mind az egé/3 Erdélbe*” (HKr. 85a); „*mynd egez faluol marathanak Hung. fl. 16*” (1585: Úsz. 79); „*bár minnyájan némák vólnánk*” (Pázm. 219). Szórványosan előfordul az essivusi állapothatározó és az eredményhatározó is: „*Teleki s a páter mint ... nagyobb emberek, a postalovaknak a jóvát nyergeltették magoknak*” (Bethl. 275); „*Oly vig min-*

den *javára*” (Rim. 12). — A komplex állapot- és módhatározóra l.: „Hogy ... szívem legyen *víg*, téged *magasztalván*, ... s szent nevedet áldván” (Bal. 229).

5. A fokhatározó anyagunk tanúsága szerint ebben a korban is ugyanolyan fontos és gyakran használt határozófajta, mint az ómagyar korban volt. Mivel a melléknévben megjelölt tulajdonság lényeges vonását: erősségének mértékét fejezi ki, már az ómagyar korban e szófaj jellemző határozója lett. A középmagyar kori szövegekben a szabad határozóknak több mint a felét ez a bővítményfajta teszi ki. Kivétel nélkül minden műfajban előfordul. Az alapfokban álló és a középfokjellel ellátott melléknevekkel kapcsolatban viszont némiképpen más és más szerepe, jelentésárnyalata és kifejezőeszköz-készlete jelentkezik.

a) Az alapfokú melléknév bővítményeként a tulajdonság erős fokát jelölik vele. Ebben a szerepében különféle szófajú, változatos kifejezőeszközeivel találkozunk.

Az ide tartozó adatoknak mintegy fele részében a fokhatározót határozószó fejezi ki; ez többnyire a prózai és drámai szövegekben kedvelt *igen* szó (151 esetben): „*Es igen erőssen* kezdé a gyermek ott írni” (HKr. 82a); „*igen szép* ajándékot ígért” (Act. 368); „Az elector ... *igen jó* kegyelmes úr volt” (Bethl. 280). A többi határozószó (*felette*, *félíg*, *kevésbé*, *mind*, *igazán* stb.) egyedi előfordulása csekély (számuk együttesen is csak 37): „*ettwl chýak valamý keweŕŕe kwlẽmbeo zẽ*” (OrvK. 486); „Néha, mint *félíg holt*, el-halványodott” (Gyöngy. 159); „*rántsd meg, ne felette keményen*” (Szak. 326); „*tellyeléggel nem jó* az álomnak hinni” (Hit. 126). — Határozószói értékű a fosztóképzős melléknév is (2 adat): „*halhatatlan nagy* [zabad]ág” (HKr. 83b); „*reszegeged ki mondhatatlan nagy*” (Bök. 393). — A kettős szófajú (határozószóból melléknévi névmássá vált, de még eredeti szófaját is őrző) *ily*, *oly*, *mely* használata aránylag gyakori (11, 42, 17 adat): „*Illy ösmeretlenül* miként szerethette” (Gyöngy 153); „A’ kül|ő Fő-fájás nem *olly ve/zedelmes*” (PaxC. 2); „*Vaj mely kegyetlen* Aszony ez” (1737: Bosz. 538). — A névszói szófajt elsősorban a ragtalan melléknév képviseli; itt főként a *jó* (52), a *szép* (35), a *nagy* (24) használatával találkozunk: „ad megh hertelen *jó melegen* jynnya” (OrvK. 635); „*süsd meg szép pirosan*” (Szak. 326); „*jó sűrűn* add fel” (uo. 363); „*szép halkal* járták” (Ap. 331); „*Tüskebokor ... Nagy nehezen* táncra kelt” (Fal. 61). Más melléknevek (*szörnyű*, *ördögi*, *ritka* stb.) használata szórványos (7 adat): 1575: „*műueli vala ... à Czaki ördegi nagy* irigy|ége” (HKr. 83b); „*kifuta szörnyű nagy* tolvaj-kiáltással” (Bethl. 274). A melléknévi névmások közül az *olyan* és az *ilyen* fordul számottevő arányban elő (22, ill. 10 adatban): „*ollyan éppé* lon, mint az má|ic” (Kár. 11b); „*ollyan nagy* az erszénye, de semmi sints benne” (Act. 367); „*miert valek most én ilyen dõre?*” (Bök. 381). — A főnév és a főnévi névmási (valamint egyéb névmási) határozó meglehetősen ritka (13 adat): „*Nisus ... effële dolognak csoda okos* mestere, Egy asszonyt fogada” (Eur. 412); „*tugja ... minémü nagy* hivséget mutatott” (Act. 370); „*vaj ki könnyü* az revolutio ot” (1704: RLev. 73).

A fokhatározók gyakorisága néhány itt felhasznált szófaj esetében a szerkezet átrendeződését, ill. a bővítményül használt szó szófajváltását idézte elő. Ilyen változás volt az ómagyar korban a *mely*, *ily*, *oly* kettős szófajúvá alakulása. Hasonló változás ment végbe egyes határozószók és ragos melléknevek esetében is (pl. *egészen*, *eléggé*, *kivált*, *főképpen* stb.). Az ilyenek eredeti jelentése elhomályosult, módosítószóvá váltak, s csak nyomósító szerepük maradt meg.

b) A középfokjellel melléknév fokhatározója a mértékjelölés mellett egyszersmind nyomósító szerepet is kap, s alaptagjának középfok-értékét hangsúlyozza. Anyagunkban ilyen határozó az *inkább* és a *mind*: „akkor ... az Embèrèknek Te|ték, *ynkab hajlandob ... az rothada* [ra]” (OrvK. 509); „a’ mikor ... az Aèr *mind hidegebb, mind va|tagabb*” (PaxC. 7); „*mind nehezebb* nekünk szegény magyaroknak” (1670: SzT. nehéz a.). Az *inkább* még mértékhatározói vonzattal is bővíülhet: „*jõgèn bẽ|eggel* omol ký az Vèer, es

annjwal jnkab béwebben” (OrvK. 562); „Mennyivel inkább jobb az ember a’ juhnál?” (Káldi 896—7).

A középfokjeles melléknév mellett fokhatározói értékben, ill. nyomósító szerepben előfordul az ugyancsak a határozószóból lesüllyedt s csak nyomósító szerepű még is: „Még jobb, ha elébb Kő-olajjal kenik” (PaxC. 16); „vagyon ennékem olyan jó lelkiesméretem mint kegyelmednek, még jobb” (Bethl. 546).

6. A szabad tekintethatározó a fizikailag érzékelhető, ill. konkrét tulajdonságokat kifejező melléknévek bővítményeként fordul elő. Kifejezésformája — mint a kötött szerkezetek esetében is — részint ragos, névutós főnév, részint határozószó. Ragos alakokkal: „Termettel, orcával, ruhával ... Lucretia szebb vala” (Eur. 406); „akkor mind testekre, mind rendekre nagyobb emberek, a postalovaknak a jóvát nyergeltették magoknak” (Bethl. 275). — Névutós formában: „ideje szerint ... az császár ... ifjú nem vala” (Eur. 406); „Socrates ... természet szerent igen buia volna” (Örd. 96); „eltemettém a háborúhoz képest szép tisztességesen” (Bethl. 556). — Határozószóval: „Barcsai Mihály ... borozó, de másként igen értelmes, activus, derék ember vala” (Bethl. 548).

7. A célt és rendeltetést kifejező kötött szerkezetek mellett találkozunk egy-egy hasonló szerepű szabad határozóval is: „Semmi Vér hullásom Drága ne legyen érte” (Rim. 12); „a’ végre, hogy azokat bőtsületben tart[uk ...] szabad képeket tartani” (Hit. 121). (Ezek a határozók itt egyben mellékmondat utalószavai is.)

8. A módhatározó ebben a korban is csekélyebb megterheltségű bővítmény. Kifejezésére elsősorban módhatározószókat (igy, úgy stb.) találunk: „merth így a3 dwhéflegh legh nagyob le3zen raýtha” (OrvK. 633); „Ez Nagy Adossagnak meg fizetesere ... semmikeppen Elegek nem wolnanak” (1591: SzT. elég a.); „Úgy Atyám: mert így vált kellemetes előttd” (Káldi 896); „ha az nincs, úgy is jó” (Szak. 391); „Jó azon formán az erős fekete Tsere[3nye Spiritu[a]” (PaxC. 17).

9. Az eszközhatározó kifejezésére -val/-vel ragos és által névutós főnevek jelentkeznek: „Mert euel nagyob le[3zen immár à mü diadalmunc” (HKr. 85b); „De szerelem ellen azzal is nem lehet erős és győzedelmes” (Eur. 407); „Isten erejével és az ő malasztyának segítségével lehetséges” (Pázm. 222); „Székely László által a fejedelem ... kedves embere ... lón” (Bethl. 548). Ezek a határozók azonban gyakran erősen komplex jelentésűek, s egyben a tulajdonság megvalósulásának okát is kifejezik: „A3 Elewen allatok ké3zwl mergékkal artalma3ok mynd ... a3ok” (OrvK. 603); „hogy azon sebhétés által ne lenne gyors az emberek üldözésekre” (1751: SzT. gyors a.); „Igért bárányommal zsiros lésenz tálad” (Fal. 120). Ez a kettősség is utal az eszköz- és okhatározó eredetbeli összefüggésére, ill. az eszközhatározó feltehető elsőbbségére. A kétféle határozó alaki és jelentésbeli elkülönülése az igei alaptagú szerkezetekben már a korai ómagyar korban megkezdődött, s a kései ómagyar korban határozottá vált. A melléknév szerkezetekben ez az elkülönülés később indult meg.

10. A melléknév szabad okhatározói a korban konkrét, fizikai vonatkozású melléknévekkel kapcsolatban jelentkeznek, s a tulajdonság megvalósulásának kiváltó és magyarázó okát jelölik meg. Kifejezésükre — az okra utaló — -ba/-be, -ból/-ből, ért, -tól/-től határozóragos, ill. a miá, miatt, felől névutós főneveket találjuk: „Egyeb okokból penýgh gono3 es ve3zedelmes” (OrvK. 508); „Az - okáért 3zabad 3zombatokon jól t[elekedni” (Káldi 897) ~ 1590: „3zabad azért 3zombat napon iót czelekedni” (Kár. 11b); „Ha nehéz a’ fő a’fájás miá” (PaxC. 5); „mely ... ott való szállása miatt ... nagy ... vala” (Bethl. 276); „büdös vagy a börtöl” (Bök. 386); „A lo patkolásért Nyeresegim Nagyok” (uo., 389). — Megengedő értelemmel: „ha ... metélt kaprot tész belé... jó afelől” (Szak. 350).

A szabad határozók megoszlása

Határozófajta	Szám	%-érték
Helyhatározó	25	3,82
Időhatározó	69	10,44
Számhatározó	2	0,30
Állapothatározó	48	7,73
Fokhatározó	439	66,41
Tekintethatározó	21	3,77
Célhatározó	2	0,30
Módhatározó	22	3,29
Eszközhatározó	8	0,12
Okhatározó	25	3,82
Összesen	661	100,00%

3. Egyéb (szófaji, alaki és szerkesztésbeli) kérdések a szerkezetekben

1. A bővítmény szófaja. — A melléknév határozói között általában ugyanazokat a szófajokat találjuk, amelyek már az ómagyar korban is előfordultak. A kötött szerkezetekben a bővítmény többnyire főnévi értékű. Az egyes szófajok felhasználásának aránya a kötött és a szabad szerkesztésmódú kapcsolatokban most is eltér egymástól. A TNyt. korábbi köteteiben erről az eltérésről nem készült statisztika, ezért a mostani vizsgálatban csak középmagyar kori anyagunk statisztikai egybevetését végezhettem el.

a) A főnév a kötött szerkezetek leggyakrabban használt bővítménye. Ebben a szerepben közös főnevek és tulajdonnevek is előfordulnak: „wrasagod ligien *kegyelmes* ... az én *fyaymnak*” (1569: SzT. *kegyelmes* a.); „nem támadot ... *nagyobb Kereftelő Jánosfnál*” (Káldi 895); „Ezen ... falu *Tusnáddal határos* levén” (1714: SzT. *határos* a.). — Szabad határozóként: „az ki *leg kiššeb* ... mennyeknek *oršágában*” (Kár. 11a); „Az ilyen *Fő-fájásban*, az ér-vágás nem ... *šžkšeges*” (PaxC. 6).

b) Az alkalmi főnévi értékben használt szavakat (melléknévet, számnevet, melléknévi igenevet stb.) a kötött szerkezetekben találjuk: „Ennek állapotja *magasb* az *többinél*” (Eur. 406); „*elég* lészen az asztalhoz *ülőknek*” (Ap. 323); „*bolondnak* fa pénz is *jó*” (Act. 361).

c) A főnévi névmás ugyancsak gyakoribb kötött, mint szabad határozóként. Szinte valamennyi névmásfajta előfordul. Kötött határozóként: „*kiben* en *artatlan* voltam” (1591: SzT. *haragos* a.); „*szerencsés*eb levelem *magamnál*” (Gyöngy. 162); „Harmadik kristályt is... kihoznak, *amazoknál szebbet*” (Ap. 328). — Szabad határozóként: „Iol lehet *ebben* is a3 Pul[us *gyors* ees *gyakor*” (OrvK. 486); „*ránt*s ... *tyúkmony-rántottát*, mert *azzal jó* [ti. a tökfőzelek]” (Szak. 343); „*eze*ken *kívül* ... *kedves tánczok* ... az egeres *táncz*” (Ap. 331).

d) A melléknév a szabad határozót bővíti, mégpedig elsősorban fokhatározóként: „*jó me*legen tekerjék . bé a' tagokat” (PaxC. 16); „*rántsd* meg *szép zsiros*on” (Szak. 355); vö. még a fokhatározóknál is. — Ugyancsak szabad határozó (főként szintén fokhatározó) a melléknévi névmás is: „*Ilyen szörnyű* romlásokra gerjeszti ... a nyelv a mi életünk kerekét” (Pázm. 222); „nem fő meg *olyan könnyen*, mint a ... hal” (Szak. 337; l. még a fokhatározóknál).

a) A határozószót — mint korábban is — elsősorban a szabad határozók között találjuk. Ez a fokhatározók leggyakoribb kifejezési formája (l. ott), de előfordul idő-, mód-, állapothatározói szerepben is: „*ők mindenkor* szo *fogadatlanoc*” (Örd. 179); „*igen szép*

ajándékot ígért” (Act. 368); „Ekép motskolodni *mely nagy* gorombaság” (Bök. 388). — A kötött határozós szerkezetekben a fokjeles melléknevek mértékhatározójaként fordul elő: „*Hova ... etzetesb, annyival keduesb* lesz” (Örd. 180).

f) Az igenevek közül a főnévi és határozói igenév játszik határozói szerepet. A főnévi igenév kötött bővítményként, a *-ra/-re* ragos, cselekvést jelölő határozóval egyenlő értékben jelentkezik (személyragos alakban is): „*kez* volna ... *melletthe meg halny*” (1542: SzT. *kész* a.); „a *kinek kész* volnék fáradtságáért *kedveskednem*” (1706: RádLev. 1: 598). — A határozói igenévvel két adatban, komplex mód- és állapothatározóként találkozunk: *Hogy ... szívem legyen vig, téged magasztalván ... szent nevedet áldván* (Bal. 229).

A határozó szófaja a kötött és szabad határozós szerkezetekben

A) A kötött határozók szófaja

(a számok az adatok számát jelentik)

Jelentéviszony	Főnév	Főnévi névmás	Főnévi igenév	Határozószó	Melléknév	Mint-es főnév	Összesen
Összefüggésviszony	15	12	—	—	—	—	27
Partitivusi viszony	5	2	—	—	—	—	7
Szándék-viszony	8	2	8	—	—	—	18
Vele szemben viszony	7	7	—	—	—	—	14
Számára-viszony	41	33	—	—	—	—	74
Cél-rendeltetés	14	2	2	—	—	—	18
Ok-viszony	3	—	—	—	—	—	3
Tekintet-viszony	31	4	—	—	—	—	35
Hasonlító határozó	40	50	—	—	4	2	96
Mértékhatározó	—	—	—	14	—	—	14
Fokjeles partitívus	4	—	—	—	—	—	4
Összesen	166	116	10	12	4	2	310

B) A szabad határozók szófaja

(a számok az adatok számát jelentik)

Határozó-fajta	Főnév	Melléknév	Főnévi névmás	Melléknévi névmás	Határozószó	Igenév	Partikulaszerű	Összesen
Helyh.	8	—	3	—	14	—	—	25
Időh.	15	—	—	—	47	—	7	69
Számh.	—	—	—	—	2	—	—	2
Állapoth.	21	—	2	—	23	2	—	48
Fokh.	5	119	9	102	180	—	24	439
Tekinteth.	11	—	—	—	10	—	—	21
Célh.	—	—	—	—	2	—	—	2
Módh.	4	—	—	—	10	—	8	22
Eszközh.	3	—	5	—	—	—	—	8
Okh.	18	—	4	—	3	—	—	25
Összesen	85	119	23	102	291	2	39	661

C) A bővítmények összesítő szófaji megoszlása %-érték szerint

A bővítmény szófaja	A bővítmények száma	%-érték
Főnév	251	25,85
Főnévi névmás	139	14,32
Melléknév	123	12,66
Határozószó	305	31,62
Igenév	12	1,14
Melléknévi névmás	102	10,50
Határozószói értékét veszített, partikulává süllyedt szó	39	4,01
Összesen	971	100,00%

2. A bővítmény alaki kitevői. — Középmagyar kori anyagunk melléknéveinek bővítményeiben általában ugyanazokat a ragokat és névutókat találjuk, mint az ómagyar kor hasonló szerkezeteiben. A felhasznált alaki kitevők köre azonban bizonyos szempontból szűkebbnek, más szempontból pedig tágabbnak látszik, mint az ómagyar korban volt. Ez a körülmény — többek között — azzal is magyarázható, hogy egyes jelentésvizonyok kifejezése egységesebbé vált.

A felhasznált határozóragok és névutók:

a) **Határozóragok:** *-ban/-ben* (ill. locativusi értékű *-ba/-be*): partitivusi, 'számára', tekintethatározói viszony; hely-, idő-, állapot-, ok-, tekintethatározó (viszont — az ómagyar kori használatl szemben — nem fordul elő a 'valakivel szemben', 'cél- és rendeltetés'-viszonyban, a fokjeles melléknév partitivusi viszonyában, valamint módhatározóként); — *-ból/-ből*: szabad állapot- és okhatározó (viszont nincs az összefüggést kifejező, a partitivusi, a tekintethatározói viszonyban, a komplex eszköz- és okhatározói bővítményben); — *-ért*: 'valakivel szemben'-viszony, kötött és szabad okhatározó (viszont nincs a 'számára'-viszonyban); — *-hoz/-hez/-höz*: összefüggést kifejező, szándékot kifejező, „valakivel szemben”, 'számára'-viszony (viszont nem fordul elő a kötött és szabad tekintethatározó ragjaként); — *-ig*: időhatározó; — *-képpen*: módhatározó (ez viszont az ómagyar korban hiányzik); — *-n/-on/-en/-ön*: tekintethatározói viszony; hely- és időhatározó (nem fordul viszont elő a „valakivel szemben”, az okhatározói viszonyban, az állapothatározó ragjaként); — *-nak/-nek*: 'valakivel szemben' —, 'számára', cél- és rendeltetés-viszony (nincs viszont az összefüggést kifejező és a tekintethatározói viszonyban); — *-nál/-nél*: 'számára'-viszony, a középfokú hasonlítás viszonya; helyhatározó (ugyanúgy, mint az ómagyar kori szerkezetekben is); — *-ra/-re*: 'valakivel szemben', szándék-, cél- és rendeltetés-, tekintethatározói viszony, idő-, állapothatározó (nincs a 'számára', a kötött mértékhatározói viszonyban, a szabad tekintet- és célhatározó ragjaként); — *-ról/-ről*: kötött ok-viszony (de nincs a szándék- és tekintethatározói viszonyban, az idő-, ok- és szabad tekintethatározós kapcsolatokban); — *-t/-tt*: helyhatározó (nem szerepel az ómagyar kori szerkezetekben); — *-tól/-től*: összefüggés-viszony, a középfokú hasonlítás viszonya (egyetlen adattal!); komplex ok- és eszközhatározó (nem jelentkezik a tekintethatározói viszonyban-, s ágens-viszonyt kifejező szerkezet sincs az anyagban); — *-val/-vel*: összefüggés-viszony; 'valakivel szemben', tekintethatározói, kötött ok-viszony, a fokjeles melléknév mértékhatározói viszonya; mód-, állapothatározó, komplex eszköz- és okhatározó, tekintethatározó (de nem fordul elő a cél- és rendeltetés-viszonyban, valamint a társhatározó, a fokhatározó és módhatározó ragjaként).

b) **Névutók:** *által*: eszköz-, komplex eszköz- és okhatározó (az ómagyar kori szövegekben nem fordul elő); — *ellen*: 'valakivel szemben'-viszony (így az ómagyar korban is); — *elött*: 'számára'-viszony (de nincs a 'valakivel szemben'-viszonyban és időhatározó

zóként); — *felől*: 'valakivel szemben' és tekintethatározói viszony, okhatározó (az ómagyar szövegekben nincs adatunk); — *fogván*: időhatározó (az ómagyar korban a *fogva* használatos ugyanebben a szerepben); — *hiján*: fokhatározó (az ómagyar anyagban nincs); — *iránt*: 'valakivel szemben'-viszony (az ómagyar anyagban nincs); — *képest*: tekintethatározó (az ómagyar anyagban nincs); — *kívül*: állapothatározó (az ómagyar anyagban nincs); — *között*: a fokjeles melléknév partitivusi viszonya (de nincs az összefüggést kifejező, a 'számára'-viszonyban, továbbá állapothatározóként); — *közül*: a fokjeles melléknév partitivusi viszonya (de nincs az állapothatározónál); *mellett*: állapothatározó (az ómagyar kori anyagban nincs rá példánk); — *miá*: okhatározó (az ómagyar kori anyagban: eszközhatározó); — *miatt*: okhatározó (az ómagyar kori anyagban komplex eszköz- és okhatározó, önálló okhatározó is); — *nélkül*: állapothatározó (de az ómagyar kor nyelvében az összefüggést kifejező és tekintethatározói viszony, valamint a módhatározó alaki kitevője is); — *re nézve*: 'számára'-viszony (az ómagyar korból nincs rá példánk); — *szert*: mód- és tekintethatározó (korábban a tekintethatározói viszonyban, a hely- és okhatározóban is).

Az ómagyar kornak a TNyt. II/2.-ben felhasznált anyagához képest jelen szűkített anyagunkban nem fordulnak elő a következő alaki kitevők: a határozóragok közül a lativusi *-ba/-be*, az *-an/-en*, *-int*, *-szor/-szer/-ször*, *-ul/-ül* rag; a névutók közül a *felett* és az *után*.

3. A határozói bővítmények további bővítése. — Adatainkban a melléknév határozója az ómagyar korhoz képest ritkábban kap saját további bővítést. Ez a körülmény feltehetően arra (is) vezethető vissza, hogy ebben az időben — a világi jellegű, történeti, orvosi stb. témájú írások megjelenésével — a melléknév bővítése nem elsősorban stilisztikai célokat szolgált, feladata inkább a mondanivaló részletesebb kifejtése, a pontosabb tájékoztatás volt. Ezért határozóinak további bővítésére elsősorban értelmi okokból került sor (bár a stilisztikai szempontokat ekkor sem hanyagolták el). A főnévi szófajú határozókat különféle jelzőkkel bővítették. Pl. a minőség- és mennyiségjelzőre: „*Ezfele zolgalatra alkalmas*” (1575: SzT. *alkalmas* a.); „*Ezen Tó, sok szep hallal búvős [’bóves’]*” (1679: SzT. *bóves* a.). A birtokos jelzői bővítésmintára: „*az eo k. paranczolatyara kessek ... legenek*” (1572: SzT. *kész* a.); „*készen voltam a nagy ... hazugság megczáfolására*” (Bethl. 545). Az értelmező jelzőre: „*sem az leanyal Borbarawal esmereos Nem volt*” (1574: SzT. *ismerős* a.). A melléknévi szófajú határozó további határozóval bővül (bár ez a szerkezetlánc csak szórványosan fordul elő) „*igen jó melegen tekerjék- bé a tagokat*” (PaxC. 16).

4. Szó szerkezetb o k r o k . — A melléknévnek az egy-egy mondaton belül jelentkező szó szerkezetb o k r o k i igen változatos formákat mutatnak. Elsősorban az állítmánya melléknevet bővítik a különféle határozóegyüttesek, de előfordulnak ilyenek más mondatrészi (elsősorban jelzői) szerepű melléknevekkel kapcsolatban is. A szó szerkezetb o k r o k o k b a n kötött és szabad határozók is előfordulnak. Ezek az alaptagjukul szolgáló melléknévnek részint különböző jelentésviszonyait (ill. különféle határozói viszonyait), részint azonos jelentésviszonyait (halmozott határozóit) fejezik ki.

a) A különböző jelentésviszonyokat kifejező határozó-együttesek egy részében csak kötött határozók fordulnak elő. Ezek többségükben ún. kettős vonzatok (l. ott is). Mint az ómagyar kori szerkezetekben, ekkor is elsősorban a tekintethatározónak megfelelő jelentésviszony kifejezése társul más jelentésviszonnyal, így pl. az összefüggést kifejező, a 'vele szemben', a 'számára' viszonytal, olykor a fokjeles melléknév hasonlító határozói viszonyával is: „*nem vagy igaz Isten előtt à te Iziuedben*” (Sztár. 47); „*Tuggia ... hogy nekem hettuen eot ... forintommal adoss*” (1602: SzT. *adós* a.); „*mint énnálamnál ... rendekre nagyobb emberek, a postalovaknak a jóvát nyergeltették*” (Bethl. 275). Ugyancsak előfordul együtt a fokjeles melléknév hasonlítás- és mértékhatározói viszonya is: *lockal*

nagiobbakat rakoc annal à nyakadra” (Sztár. 36); „*Menüel drágab pedig az ember az Iuhnál*” (Kár. 11b, így Káldi 896—7 is).

b) A csak kötött határozókat tartalmazó szerkezetbokrok nál korunkban gyakoribbak a kötött és szabad határozókat egyaránt felhasználó együttesek (ez a szabad határozók nagyobb száma miatt természetes is). Elsősorban a fokhatározó, de az idő-, a hely-, sőt az állapothatározó is előfordul az ilyen kapcsolatokban: „*my Ahoz nem leönk elég keszek*” (1590: SzT. *kész* a.); „*az új szövetség nálok igen kedves lévén*” (1662: SzT. *kedves* a.); „*mostan Bécsben a’ Nemes Ország dolgaiban foglalatos*” (1701: SzT. *foglalatos* a.).

c) A melléknévet bővítő szerkezetbokrokban legtöbbször — mint az ómagyar kori szerkezetekben is — szabad határozókat találunk. Ezek egyike általában a fokhatározó: „*Kinec halala... egy ideig igen nehéz volt*” (Örd. 148), „*Melli leuelek ez mostani pörben igen helтеленek*” (1647: Úsz. 362); „*ezek nélkül is elég jó ez*” (Szak. 344).

d) A szerkezetbokrok sajátos fajtája, az azonos jelentésviszonyokat kifejező (halmazott) határozókat tartalmazó szerkezetbokrok vizsgált középmagyar kori anyagunkban nemcsak kötött, hanem szabad határozókkal is képviselteti magát. Az ilyen szerkezetbokrok tagjai között kapcsolatos viszony fedezhető fel, s ezt gyakran jelölik is. — Kötött határozókkal alakult szerkezetbokrok: „*Eleg az tanituañának ... es az /zólának*” (Kár. 10a, így Káldi 895 is); „*külső értéktül és böcsülettül üres*” (Pázm. 226), „*szitokkal, morgással tellyesek minden úczák*” (uo. 230); „*Sokan ... buzával széna szalma árrával adossok lévén*” (1770: SzT. *irgalmatlan* a.). A határozót a főnév és a főnévi névmás ilyenkor együttesen is kifejezheti: „*ennél s az káposztánál magyar gyomorhoz illendőbb étket nem tartának*” (Ap. 322). — Szabad határozókkal: „*Isten erejével és az ő malasztjának segítségével lehetséges*” (Pázm. 222); „*Néha alól, néha pedig felől lapos*” (Fal. 120). (Bővebben l. a mellérendelő szerkezetek fejezetében.)

4. Összefoglalásul elmondható: a vizsgálatra kiválasztott nyelvi anyag azt mutatja, hogy a melléknév bővítése a középmagyar korban ugyanolyan jelentés- és szerkezet-tani törvényszerűségek szerint történt, mint amelyek a nyelvtörténet korábbi szakaszaiban is érvényesültek. Határozóinak kötött és szabad szerkezetekkel való kifejezése, amely már igen korán kialakult, s az ómagyar korra megszilárdult, a középmagyar korra tovább hagyományozódott. Ennek megfelelően a melléknév bővítményeinek szerkesztésmódját a továbbiakban is az alaptag jelentése (pontosabban: jelentésosztálya) határozza meg. Az alaptag valamelyik jelentését, ill. jelentésárnyalatát megnevező szerkezetek kötött szerkesztésmódúak; a melléknévben megjelölt tulajdonság megvalósulásának különböző esetleges körülményeit kifejező szerkezetek szerkesztésmódja szabad. — A melléknév bővítésének az ómagyar kori állapothoz képest erre az időszakra végbement változása elsősorban a már kialakult szerkezetformáknak szókincsbeli és jelentéstani vonatkozású átrendeződését jelenti. A mondat szerkesztés oldottabbá, lazábbá válása a melléknévi kapcsolatok kialakítására is hatással van. Erősen meg is nő a melléknévi alaptagú szerkezetek száma. A világi műfajok megjelenésével bizonyos módosulás mutatkozik a szerkezetek szókincsében is. A korábbi, vallásos tárgyú szövegek szóhasználatát egyre inkább felváltja a világi terminológia. A melléknév bővítésének célja is ekkor már — a vallásos művek kivételével — elsősorban gyakorlati: az írásokban a korábbi díszes, „lángoló” stílus megteremtése helyett inkább a pontosabb, részletesebb, szemléletesebb kifejezőmódra való törekvés figyelhető meg. A szókincs módosulása egyszersmind befolyásolta a szerkezetekben felhasznált alak kifejezőeszközök használatát is. A szerkezeteknek ezzel járó lassú átrendeződése tetten érhető az alaptagon és a bővítményeken, sőt részben az egyes szerkezetfajták alakulásán is.

Adjective Phrases in Middle Hungarian texts

The volumes on Ancient and Old Hungarian of “A magyar nyelv történeti nyelvtana” [A historical grammar of Hungarian], presenting the changes of the system of the Hungarian language up to the first third of the 16th century, were published between 1991 and 1995. The present paper is a draft chapter of the next volume that will discuss the Middle Hungarian period (up to the last third of the 18th century). The material under investigation shows that adjectives were complemented in that period in a way similar to that of earlier phases of the history of the language: the manner in which complements were constructed was determined by the meaning of the head adjective. The changes with respect to the Old Hungarian period represented a lexical and semantic reorganisation of structural types that had emerged earlier. The relaxation of sentence structure resulted in an increase in the occurrence of adjective phrases. In addition to religious texts that had prevailed in the earlier period, lay terminology acquired an increasing significance. The changes of the word stock influenced the use of formal means of expression utilised in such phrases.

ANTÓNIA S. HÁMORI